

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
Українознавча наукова бібліотека НТШ.
Число 33

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Студії на пошану
МИКОЛИ КРИКУНА
з нагоди 80-річчя

Оксана ВІННИЧЕНКО

(Львів)

СТРУКТУРА ТА ФОРМУЛЯР ТЕСТАМЕНТІВ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН XVII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТЬ

Вірменський ранньомодерний тестамент львівського походження як акт, що регламентував спадкування, в процесі свого формування й утвердження мав доволі довгу передісторію. У XVII—XVIII ст. юридичною підставою існування вірменських заповітів стали кодекси вірменського права, які безумовно враховували вірменські звичаї у сфері спадкування з одного боку (а матеріальне підґрунтя буття будь-якого стану зазвичай мало визначальний вплив на спадкову сферу), з другого — адаптували юридичні норми для потреб вірмен у межах міського права. Львівські вірмени вели міський спосіб життя, тож творилася площина, в якій міське спадкове право могло й мусило впливати на вірменське. Без сумніву, це супроводжувалося також впливом європейської римо-католицької традиції тестаментування, зокрема, коли йшлося про конструювання зразків для укладення актів останньої волі. Зрештою проживання представників „вірменської нації“ поза межами батьківщини і серед носіїв різних етнокультурних та релігійних традицій природно позначилося для них численними запозиченнями. Позаяк у річпосполитському Львові домінуючі позиції посіла польська римо-католицька громада, саме її культурно-релігійні впливи стали визначальними для вірмен. Відтак останні в культурі укладення тестаментів мали наближатися до представників римо-католицького середовища, що стало особливо помітним після прийняття унії львівською вірменською громадою в 1630 р. Проте і до цього часу практика писання латинського документа мусила суттєво позначатися на творенні актів у різних етноконфесійних середовищах, у тому числі й у вірмен Львова.

Право чинити заповіти було свого роду привілеєм для львівських вірмен. Їх прерогативу й обов'язок складати тестаменти закріпив лист польського короля Владислава II 1434 р.¹ Змістове наповнення акта останньої волі природно визначалося правовими нормами, що регулювали цю сферу спадкового права. У вірменському статуті 1519 р. подано перелік

¹ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (Вірменська колонія кінця XVI — початку XVII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 1999.— Вип. 3/4.— С. 175; Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль.— Львів, 2000.— [Львівські історичні пам'ятки.— Т. II].— С. 129 (№ 39).

елементів, які обов'язково мають бути наявні в заповітах (хоча й не наголошено на тому, чого вони не можуть містити), зокрема перелічено почерговість майнових диспозицій, властиво матеріальну частину тестаментів, крім того регламентовано деякі процесуальні моменти укладення актів останньої волі. Отже, вірменські заповіти обов'язково мали містити наступні складові: відказ на вірменську церкву, запис єпископові та священикам, призначення коштів на поховання тіла, розподіл решти майна відповідно до своєї волі між спадкоємцями. Тестамент належало укладати при духовних, двох або трьох мужах „з уряду старших“ та родичах — відтак очевидно, що заповіти мусили писати при свідках і в цих актах, відповідно, мали міститися засвідчувальні формули². У 1563 р. король Зигмунт II Август підтвердив вірменам право — відповідно до звичаїв — вписувати заповіти до книг духовного суду³. Порядок судів 1604 р. дещо уточнив склад свідків: тут, зокрема, чітко прописано, що ними мають бути кілька „старших“, запрошених з уряду, а також каплан або власний сповідник. Саме присутність цих осіб та внесення заповітів до „приватних тестаментових книг“, що зберігалися у вірменському церковному скарбі, робило обов'язковим до виконання акта останньої волі. Стосовно їх диспозитивної частини вказано, що заповідач міг вільно розпоряджатися усім майном, окрім нерухомого та отриманого у спадок⁴, тож для композиції тексту це було вагомим чинником.

Тестаменти представників „вірменської нації“ належали до юрисдикції духовного суду. Це впливає як з писаних норм заповідання вірменами, так і зі судової практики. Усі справи пов'язані із судівництвом у справах недотримання заповідального права та вірменського звичаю розглядалися вірменським духовним судом, про що свідчать записи в судових книгах⁵.

Жінки вірменського походження, як показує практика, укладали тестаменти за посередництвом опікунів⁶. Передбачалося також, що написання заповіту заміжньої представниці „вірменської нації“ мало відбуватися лише за згодою її чоловіка⁷.

Відтак вірменське право передбачало змістову структуру тестаменту, елементи якої стали обов'язковими (істотними у правовому розумінні) та унаочнювали основні очікування від цієї форми спадкування:

- записи на вірменську церкву;
- записи духовенству;
- призначення коштів на похоронні витрати;
- розподіл решти майна (окрім нерухомого та спадкового) між спадкоємцями відповідно до волі тестатора;

² Привілеї національних громад міста Львова...— С. 191, 221.

³ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова...— С. 175.

⁴ Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604. / Wydał i wstępem opatrzył Oswald Balzer.— Lwów, 1912.— [Studia nad historią prawa polskiego.— Т. V.— Zesz. 1].— S. 55.

⁵ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625—1630 w języku ormiańsko-kipczackim.— Kraków, 2010.— S. 147, 150—152, 158—161 etc.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБ України), від рукописів, ф. 5 (Збірка рукописів, автографів, грамот і дипломів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у м. Львові), оп. 1, спр. 1656 II, арк. 23 (Анастасія Аведиковичова); спр. 1656 II, арк. 59 (Ельжбета Богущович).

⁷ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 58.

• очевидно засвідчувальна формула (присутні при акті укладення тестаменту: старші „вірменської нації“, священник / особистий сповідник заповідача).

Перелік цих елементів підкреслював звичаєву сутність спадкування за заповітом, ілюстрував місце вірменина в громаді й релігійному середовищі та першочергові завдання тестаменту як останньої волі. До певної міри це визначало свідомісну ідентичність заповідача як представника „вірменської нації“. Водночас вірменське право передбачало, що диспозитивна частина актів останньої волі мала бути найбільш розбудованою. Найраніші написані вірменами у Львові заповіти відомі з XIV ст.⁸, але й у XVII ст. композиція їх текстів ще швидше нагадувала розгорнуту диспозитивну частину, аніж повноцінно написаний за розгорнутим формуляром акт. Великий вплив на структуру вірменського тестаменту — крім права й юрисдикційних аспектів, статевої приналежності, подружнього стану чи рівня заможності заповідача — мали обставини укладення документа та присутні при його написанні особи.

Розглянемо детальніше структуру кількох вірменських тестаментів, що походять з першої половини XVII ст. На окрему увагу заслуговує акт останньої волі Богдана Доноваковича (30 квітня 1615 р.)⁹, який був укладений в обставинах, дуже цікавих для заповідача з огляду на значну кількість його нащадків від різних шлюбів. У тексті документа, писаного в нарративному стилі, можна виокремити такі елементи:

- інвокація;
- інтитуляція;
- нарація (розповідь про сімейні обставини тестатора і кількість спадкоємців, до певної міри автобіографія);
- опис наради стосовно спадку з нащадками від першої дружини (тут наведено цитати з прямою мовою обох сторін);
- запис спадку на користь дітей по першій дружині;
- нарація (розповідь про стосунки з дітьми по другій дружині та їхні права на решту спадку, розповідь про конфлікт з дітьми від першого шлюбу та обґрунтування своїх прав на спадок по дружині);
- запис спадку на користь дітей по другій дружині;
- перелік присутніх при укладенні заповіту (львівський вїйт Гжегож Доброцький, вірмени Габріель Капрусь і Якуб Задикович, вірменський офіціал о. Каспер);
- датація;
- короборація.

Як бачимо тестамент не містив жодних записів на користь вірменської церкви, духовенства, а також диспозицій щодо душі та тіла.

Заповіт Анастасії, доньки Богдана Доноваковича і вдови по Миколаю Аведиковичу (29 червня 1645 р.)¹⁰, містить чимало інформації про саму процедуру укладення. Остання воля заповідачки була виголошена на території Богданівки (її власності на Краківському передмісті), де в цей час у домі пана Сефера знаходилась Анастасія, будучи через хворобу прикута до ліжка. Цікаво, що на початку тестаменту виклад ведеться не від

⁸ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова... — С. 176.

⁹ Там само. — С. 183—191.

¹⁰ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1655 II, арк. 23—24 зв.

першої особи. Очевидно усі формальності взяв на себе писар, який у вступній частині заповіту написав про дієздатність тестаторки відповідно до права і звичаїв „львівських міських вірмен“. Бути присутніми при тестаментуванні заповідачка закликала наступних осіб: з „уряду духовного права львівських вірмен“ — свого сповідника, офіціала о. Захар'яша; з „панів старших присяжних“ — „славетних“ Кшиштофа Пйотровича, Кшиштофа Захновича, Яна Кшиштофовича, Габрієля Капрусьовича, писаря „того ж уряду“ Якуба Івашкевича. У вступній частині сказано, що заповідачка вчинила тестамент останньої волі через свого опікуна „славетного“ Івашка Стефановича, який також належав до числа заприсяжених старших. При укладенні заповіту, крім вищезазначених, були присутніми мати заповідачки Петронелла, рідні брати пан Доновак і пан Аведик, сестра Роза та швагри Гжегож Пйотрович і Лазар Давидович, даліші родичі, а також кредиторка єврейка Іцкова Нахманчина та міський вїйт Марцін Анчовський, котрі прибули дещо пізніше. У схематичному вигляді змістове наповнення цього тестаменту складається з таких блоків інформації:

- вказівка про місце і час укладення;
- датація за „польським календарем“;
- інституція;
- вказівка про дієздатність тестаторки;
- перелік присутніх при укладенні тестаменту з урядів „права духовного“ і старших „вірменської нації“ та інших;
- висловлення готовності померти з волі Божої;
- диспозиція щодо душі;
- диспозиція щодо поховання тіла;
- підтвердження волі покійного чоловіка щодо його спадкового майна;
- розпорядження щодо віддачі грошей, заборгованих різним особам;
- пряма мова однієї з кредиторів;
- розпорядження щодо відібрання коштів, заборгованих заповідачці;
- звільнення від боргів перед заповідачкою бідних людей, яким вона позичала гроші;
- записи на „побожні вчинки“;
- розподіл майна між родичами;
- протест одного з родичів проти заповіту;
- зустрічний протест проти попереднього протесту інших родичів;
- призначення езекуторів останньої волі;
- з'ясування духовним урядом, чи ще хтось не має претензій до заповідачки;
- згода уряду духовних на внесення заповіту до „актів духовного права львівських вірмен“;
- підпис та печатка писаря духовного уряду Якуба Івашкевича.

Текст заповіту з позазмістових (у правовому розумінні) елементів містить свідчення кредиторки, міського вїйта та подекуди мову писаря акта. Попри присутність при укладенні заповіту представників вірменського духовного уряду девоційні формули у тексті повністю відсутні, відтак можемо твердити про те, що явище барокового оформлення тестаментів тоді у вірмен Львова не спостерігалось. Натомість остання воля містить записи на побожні вчинки, про які тогочасне вірменське право не згадувало. Усі ці чинності вказують на те, що процедура укладення тес-

таменту в середовищі представників „вірменської нації“ була стисло пов’язана з вірменським правом та відповідальністю перед громадою.

Тестамент А. Аведиковичової також ілюструє дію інституту свідків та процедуру засвідчення, які не функціонували так повноцінно, як це було у сфері польського чи руського права ще раніше. У заповіті названо чимало присутніх осіб, проте документ не завірений ані підписом і печаткою заповідачки (навіть через уповноважену особу), ані старших „вірменської нації“ та інших присутніх. Отже, присутність багатьох родичів та представників уряду вірменських старших і публічне укладення заповіту мало більше значення, аніж усталена у тогочасному діловодстві практика власноручного засвідчення документів. Це вкотре підштовхує до думки про те, що свідками при укладенні ранньомодерних заповітів виступали не всі присутні при юридичній чинності особи, а лише ті, кому надано функції свідків¹¹.

Яскравим підтвердженням висловленої тези про виразну залежність композиції акта останньої волі від обставин і передумов / причин його появи є тестаменти подружжя Шимона та Ельжбети Богушовичів, писані 12 березня 1644 р. і принесені до вірменського духовного уряду 9 квітня цього ж року¹². З огляду на практично синхронне укладення заповіти подружжя писані за єдиним зразком і мали аналогічну між собою структуру:

- інституція (природно різнилися);
- вказівка на юридичну дієздатність (ідентичні);
- аренда і мотиви укладення тестаменту (ідентичні, за винятком згадки Ельжбети про опікуна, за посередництвом якого чинить заповіт);
- призначення грошей на „побожні вчинки“ (формулювання ідентичні, відмінні лише кошти, що походили з різних джерел);
- майнові диспозиції на користь вірменської церкви та громади (відрізняються за формулюванням і джерелами походження коштів, проте спрямовані на підтримку й збереження вірменських прав, харитативну діяльність та храми);
- призначення езекуторів (одні й ті ж особи);
- короборація (ідентичні);
- завірення (підпис чоловіка під його тестаментом, натомість підпис опікуна під заповітом дружини).

Прикметно, що в тестаментах не було призначено коштів для вірменського архієпископа: тоді ним був Миколай Торосович, якого заповідачі, вочевидь, не підтримували, як і ідею унії.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. формуляр вірменських тестаментів¹³ почав нагадувати тогочасні римо-католицькі шляхетські тестаменти, хоча водночас і зберігав основні традиції заповідан-

¹¹ Вінниченко О. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) // Український історичний журнал.— К., 2008.— № 5.— С. 81—87.

¹² ЛНБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 58—61 зв.

¹³ Короткий аналіз заповітів львівських вірмен за 1700—1720-ті роки подав Філіп Волянський, див.: Wolański F. Postawa Ormian lwowskich wobec śmierci w świetle ich testamentów // Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700—1939 / Pod redakcją Aleksandry Bilewicz i Stefani Walasek.— Wrocław, 1998.— [Acta Universitatis Wratislaviensis.— N 2088].— S. 31—39.

ня, характерні для вірменської громади Львова. Для заможних вірмен це пояснювалося їх фактичним наближенням до цього стану (чимало львівських вірмен набули шляхетство) і до певної міри входженням у поле шляхетської римо-католицької барокової культури. Проте в матеріальній частині вірмени-тестатори продовжували дотримуватися вірменського спадкового права. У цей період більшість вірмен Львова укладали свої заповіти польською мовою, насичуючи їх латинськими формулами та цитатами.

Традиційно тестаменти християн Ранньомодерного часу розпочиналися **інвокаціями**¹⁴. Для заповітів православних, греко-католиків, римо-католиків ця формула була основною з позазімових. Для вірменських же тестаментів інвокація стала більш звичним елементом лише у XVIII ст., проте її вживання не відзначалося великою різноманітністю варіантів (як це, наприклад, практикувалося у шляхетських актах останньої волі). Як і представники інших конфесій, вірмени-заповідачі використовували латиномовні варіанти цієї клаузули та їх польськомовні відповідники (у дужках подаємо кількість актів, в яких вживається такий варіант):

„In Nomine Domini. Amen“ (8)¹⁵;

„In Nomine Sanctissimae Trinitatis, Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (2)¹⁶;

„In Nomine Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (1)¹⁷;

„In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis, Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (2)¹⁸;

„Laudetur Iesus Christus. W Imie Troyce Przenayswięzhey Boga y Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (1)¹⁹;

„W Imię Panskie. Amen“ (8)²⁰;

„W Imnie Oyca Syna Ducha S[więtego]. W Imie Troyce Przenayswięzhey“ (1)²¹;

„W Imie Troyce Przenayswięzhey Boga y Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (1)²²;

„W Imie Troycy Przenayswięzhey Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (4)²³;

„W Imie Oyca Syna y Ducha Swientego. Amen“ (2)²⁴;

¹⁴ Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2008.— Вип. XI—XII.— С. 528—531.

¹⁵ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 24; спр. 1657 II, арк. 24 зв., 57; спр. 1726 II, арк. 73 зв.; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO we Wrocławiu), dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 9, 120, 169, 201.

¹⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 92; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 299.

¹⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1658 II, арк. 28.

¹⁸ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 14 зв.; спр. 1726 II, арк. 79.

¹⁹ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 5.

²⁰ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 22, 27, 98, 143, 157, 267; ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 41, 101 зв.

²¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 52.

²² ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 85 зв.

²³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 63, 91, 186, 205.

²⁴ Там само.— S. 128, 253.

„W imię Pana Jezusa Zbawiciela naszego Boga w Trójcy Jedynego“ (1)²⁵.

З-поміж п'ятдесяти трьох розглянутих тестаментів інвокації відсутні в 21 акті²⁶, натомість серед 32 заповітів, в яких ця клаузула наявна, рівно половина (16 актів) розпочата формулою „В Ім'я Господне. Амінь“ (по вісім разів у польськомовному та латиномовному варіантах). Отже, можна вважати цей варіант інвокації найчастіше вживаним у вірменському середовищі.

У деяких з вірменських тестаментів після інвокації йшла датація, далі розпочиналася аренга, а інтитуляція була вбудована в її зміст. Датування записувалося за григоріанським або, як висловлювалися вірмени, „польським“ календарем, польською або латинською мовами (наприклад, „Anno Domini Millesimo septingentesimo decimo, die decima quarta mensis augusti“²⁷).

Інтитуляція вірменського тестаменту містила ім'я та прізвище заповідача, часом вказівки про його соціальний статус, приналежність до міського стану, територіальне походження, фах, займані уряди тощо. Зазвичай клаузула з такими вказівками мала наступний вигляд: „Ja Gabriel Bogdanowicz mieszczanin u kupiec lwowski“²⁸, або „Ja Mikołai Łatynowicz, sędzia natyeu ormian lwowskich“²⁹. Важливою особливістю вірменських тестаментових інтитуляцій була часто вміщувана в них згадка про приналежність заповідача до „вірменської нації“: наприклад: „Ja Bohdan Donowakowic Ormienin i mieszczanin lwowski“³⁰. Порівняно з інтитуляціями вірмен-тестаторів, які без перебільшення були типовими, відповідні формули, вживані львівськими вірменками-заповідачками, відзначалися більшою різноманітністю, що обумовлювали особистісні чинники, й обставинами укладення тестаментів. Представниці „вірменської нації“ вказували своє ім'я і прізвище (приміром, „Ja Marianna Bogdanska“³¹) чи ім'я й по батькові (наприклад, „ja, Zofia Hrehorówna“³²), як це практикувалося представниками інших конфесій, а подекуди після цього додавали імена чоловіків та / або батьків, що було характерним для їх середовища (тоді формули здебільшого виглядали так: „Ja Barbara Mikołai Dersymonowiczowa“³³). Деякі інтитуляції містили вказівки про сімейний стан тестаторки, зокрема, коли жінка була вдовою. У такому випадку інтитуляція могла бути такою: „Ja Barbara Tumanowiczowa alias Kazina, wdowa pozostała“³⁴. Часами у заповітах вдови виступали в інтитуляціях з дівочим прізвищем: „Ja Katarzyna Bogdanowiczowna Szymunowa Weręczykowa

²⁵ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 193.

²⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1655 II, арк. 23; спр. 1656 II, арк. 58—59; спр. 1658 II, арк. 38, 58; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 31, 33, 40, 46, 48, 89, 95, 115, 122, 126, 134, 152, 165, 194, 358, 373.

²⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 98.

²⁸ Там само.— S. 46.

²⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 79.

³⁰ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова...— С. 183.

³¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 31.

³² Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 193.

³³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 22 (Barbara Mikołai Dersymonowiczowa), 122 (Zuzanna Tomasz Jaskiewiczowa), 152 (Marianna Minas Minaszewiczowna), 373 (Martha Bogdan Sahakowiczowa).

³⁴ Там само.— S. 40.

pozostała wdowa³⁵. Часто подібна форма інтитуляції, як і у шляхтянок, містила підкреслення високого статусу покійного чоловіка: „Ja Zofia Torosowiczowna sławetnego niegdy Gabryela Bernatowicza małżaka wdowa pozostała³⁶, або „Ja Barbara Eminowiczowna szlachetnego niegdys J[ego] m[iłosci] pana Zacharyasza Bogdanowicza, sędziego ormian lwowskich, małzonka, pozostała wdowa³⁷. Для львівських вірменок також була власливою згадка про посади, займані свого часу покійним чоловіком³⁸, а також вказівка про участь у заповіданні опікуна. Зокрема, так вчинила одна з тестаторок, представившись як „Ja Orszula Mathiuszewiczowa, sławetnego niegdy Bogdana Muratowicza, mieszczanina u kupca lwowskiego, małzunka, pozostała wdowa, przy asystencyi opiekuana niżey wyrazonego po imieniu do tego aktu testamentu wproszonego³⁹. Зрештою, в окремих вірменських заповітах інтитуляція взагалі відсутня, як, наприклад, в останній волі священика Миколая Кубачовського (1707)⁴⁰.

У XVIII ст. звичним для testamentів львівських вірмен став такий елемент контексту, як **аренга**. Ця частина актів останньої волі представляє вірмен інтегрованими у католицький соціум не лише Львова, а й усієї Речі Посполитої, вказуючи на запозичення ними римо-католицької культури укладання барокових заповітів. Остання якраз і відзначалася розлогими аренгами з цитуванням Святого Письма, нерідко навіть латинською мовою, появою нових елементів формуляра тощо. Суддя „вірменської нації“ Миколай Латинович у своєму заповіті (1730) подав аренгу, до якої включив цитату (виділяємо її курсивом), у дещо скороченому вигляді взяту з Четвертої книги Царів (IV Reg. 20:1) або Книги пророка Ісаї (Is. 38:1): „...słabym będąc na ciele, na vmysle iednak pełen doskonałego zdrowia, wiedząc o tym dobrze, ze kazdemu rodzącemu się na swiat nic wiecey nie zostaię tylko ten termin expedyiowac: *dispone domui, quia morieris non vives*. Przeto nim takową smiertelnosci wyplacę contrybutuą, woli moiey ostatniey takową dyspozytuą u porządek czynię⁴¹. Аренгу з євангельською фразою містить і testament купця Богдана Латиновича (1716)⁴²: „Maiąc na dobrej pamięci, ja Bogdan Latinowicz słowa Ewangeliey S[wię]tey „nie wiecie dnia y godziny smierci waszey, przeto bądźcie gotowemi⁴³, dla czego ja wydząc się bydz w podeszłych leciech, a obawiając się zeby mnie smierc bez porzątku chrescianskiego insperacie nie zaskoczyła, będąc zdrowym, tak na vmysle, iako y na ciele, z dobr moich takową czynię dyspozycue, czy to z ruchomych, czy to stoiących“. У процитованому фрагменті вміщено клаузулу, яка підтверджувала юридичну дієздатність тестатора, відзначаючи його розумове й тілесне здоров'я. Чому заповідач висловив останню волю саме тоді, коли до цього не спонукали його стан здоров'я чи „наближеність смерті“, а аргументом стали лише „старші роки“? Очевидно стимулом послужило прагнення завчасно підготуватися до

³⁵ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 48

³⁶ Там само.— S. 91.

³⁷ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 5.

³⁸ Там само.— Спр. 1726 II, арк. 101 зв.

³⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 267.

⁴⁰ Там само.— S. 52.

⁴¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 19.

⁴² BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 157.

⁴³ Подібна цитата вжита у testamentі Богдана Сахаговича (Там само.— S. 201).

смерті, що було вже традицією в тогочасному римо-католицькому середовищі, обумовленою підручниками „ars bene moriendi“⁴⁴. У попередні періоди вірменські заповідачі не наводили фрагменти з Біблії, але це не означає, що пересічний укладач тестаментів не знав Святого Писання та не міг чи не здогадувався його цитувати. Йшлося, радше, про певну замкнутість вірменської духовної традиції в доунійний час і про побутування власної самобутньої традиції укладення актів останньої волі. Зазнавши впливу „мистецтва доброї смерті“⁴⁵, композиція вірменських тестаментів стала містити й елементи „імітації смерті“. Наприклад, в арензі свого заповіту Барбара Нуркевичова (1711) задекларувала: „...czując się bydż w starosci słabą na zdrowiu na vmisle, iednak y dobrym baczeniu, przy dobrej rekolekciey, takowey ostatniey woli moiey czynie dispozusą **jakobym z tego swiata schodzyc miała** (виділення наше.— О. В.), dusze Panu Bogu oddaie, a ciało ziemi, z ktorey wzięte iest“⁴⁶.

Аренга у поєднанні з інституцією і визнанням віри, про яке йтиметься нижче, в тестаменті Домініка Богдановича (1707) прекрасно ілюструють мистецтво укладення барокового заповіту, яке поволи ставало звичним у вірменському середовищі. Цей фрагмент, як і весь документ, є свого роду витвором майстерності в оформленні останньої волі⁴⁷:

„Poniewasz nieodmiennym Naywiszego Boga wyrokiem kazdemu zyiącemu człowiekowi na swiecie nieuchronny termin smierci naznaczony iest, do ktorego przez cale zycie nasze pędząc codziennie się zbliżamy, y lubo niektorym dłuższego wieku granice Boska zamierzyła Prowidentia, jednak zadnego z zyiących ludzi od wypłacenia smiertelności tributu nie libertowała ta meta, ten cel, do ktorego wszyscy zmierzamy, niepochiбnie nam naznaczony serius aut cicius metam properamus ad vnam, dlatego y ja Dominik Bogdanowicz, bacząc się przy podeszłym wieku moim bydż bliskim kressu tego wypłacenia smiertelności trybutu a wvazaiąc przestroge samego Zbawiciela moiego vigilate quia nescitis diem neque horam, tudziesz wierząc zywą wiarą, ze po tym doczesnym y skazytelnym wieku nagotowane nam prawowiernym katolikom zasługamy y krwawym okupem niewinny Męki Zbawiciela na//szego rozumem ludzkim nieogarnionych roskosz y pociech przez cale wiecznoc w krolewstwie niebieskym mieszkanie, aby mnie tedy niegotowego w takową podrożą wybieraiącego się smierc nie zastała, puki ieszcze czas y zdrowy rozum w ciele moim zostaie, za obfite szczodroliwey ręki Boskiey mnie vdzielone dobrodzieystwa Magestatowi Boskiemu winne oddaiąc dzięki, ten naprzod przed się wzięłem wmysł, abym z własney pracy moiey, ktorey mi acz niegodnemu Ręka pobłogosławiła Boska na Chwałę iego Przenayswieszey, y na dosyc wczynienie za grzechy moie te acz małą jednak z pokornym sercem mogł ofiarowac danine“.

⁴⁴ Ianuszowski I. Nauka umierania chrzescianskiego // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania do pobożnego życia y cwiczenia się w doskonałości chrześciańskiej zachęcającymi dostatecznie objaśniona regułami, prawowiernym oboiey płci, wszelkiego stanu, conditiei y powołania, Kościoła S. Katolikom, pragnącym dusznego zbawienia wielce pozyteczna y potrzebna, przez approbowanych authorow [...] podana y opisana.— Kraków, 1675.— S. 26—28.

⁴⁵ Drużbicki K. Przygotowania do szczęśliwey y Świętobliwey Smierci // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania...— S. 186.

⁴⁶ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 95.

⁴⁷ Там само.— S. 63—64.

Крім релігійних розважань, які стали притаманні текстовим конструкціям досліджуваних актів останньої волі, аренги в них містили також вказівку на справжні причини укладення тестаментів. Найчастіше йшлося про полагодження ймовірних конфліктів навколо спадщини. У зв'язку з цим Якуб Мінашевич в акті останньої волі (1707) обґрунтував його укладення так: „...maiąc małżunke moią kochaną y dziatki, ktore mi Bog moy darowac raczył, z ktorych jednem rosporzadził, a drugie młodsze zostali, aby po smierci moiey iak między sobą, a osobliwie z rodzicielką swoią zadney trudności nie mieli“⁴⁸. Подекуди заповідач міг вказувати відразу кількка таких причин. Вдова львівського купця Стефана Августиновича Катажина Кубачовська (1702) серед спонук до укладення заповіту називає тілесну хворобу і намагання запобігти конфліктам між її старшим сином Теодором та дружиною і дітьми її покійного сина Кшиштофа⁴⁹. Маріанна Богданська, усвідомлюючи й відчуваючи свою смертність, уклала тестамент (1704) від страху перед епідемією: „Poczuwając się byc smiertelno ja Marianna Bogdanska a zwłaszcza podczas *teraznieyszych czasow morowego powietrza* (виділення наше.— О. В.) chcąc byc na wszystko gotowa y czekając roskazu Boskiego, kiedy iako mie zechce powołac do Chwały Swoiey Świętey, chcąc byc na sumieniu uwolniono przy dobrym zapczeniu y umysle czynie takowy testament [...]“⁵⁰. Для вірменина, як і для заповідачів інших конфесій, дуже важливим був мир між спадкоємцями, стосунки яких після смерті тестатора (особливо батька) могли зіпсуватися. Саме про це і свідчать процитовані вище фрагменти.

Про виразні впливи на вірменську традицію тестаментування римо-католицьких практик свідчить поява у заповітів вірмен **визнання віри (confiteor)**. Її формулювання у вірменському середовищі, яке перейшло на унію в 1630 р., на початок XVIII ст. було вже доволі однозначним та зустрічалось в багатьох заповітах⁵¹. Якщо для греко-католиків на той час не викристалізувалася виразна термінологія для конфесійного самоозначення (приміром, „graecis uniti“⁵² чи „fide sancta catholica orthodoxa“⁵³), то вірмени окреслювали його доволі чітко. Наприклад, Катажина Кубачовська вказувала, що народилася „w wierze świętey chrzescianskiey katoliczkiey“⁵⁴. В особливий спосіб підкреслив своє віровизнання священник Миколай Кубачовський: „Oswiadczam się naprzod przed Panem Bogiem, że jako wierze [świętey] katolickiey, w ktorey z woli Iego Boskiey vrodzoney poczywie od rodzicow moich edukaciey będąc wychowaney, iako nayprzystoynieyszy stanu swieckiego, chce w duchownym stanie zycie moie skączyc statecznie“⁵⁵. Визнання віри у своєму заповіті перший унійний вірменський архієпископ Миколай Торосович (1681) сформулював у надто спро-

⁴⁸ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 33.

⁴⁹ Там само.— S. 9.

⁵⁰ Там само.— S. 31.

⁵¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 5; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 165, 253.

⁵² Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 492, с. 2395 (заповіт буського ловчого Станіслава Євстахія Шептицького).

⁵³ Там само.— Спр. 498, с. 1391—1393 (заповіт Андрія і Анни Крассовських).

⁵⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 9.

⁵⁵ Там само.— S. 52.

щеному варіанті: „A naprzod profiteor, ze in fide Sancta Romana vmieram“⁵⁶. Це може свідчити про несприятливі умови написання акта останньої волі, коли заповідачеві забракло часу для викладення розлогого визнання віри, або ж архієпископ не вважав за потрібне у тестаменті розмірковувати про важливість католицького віровизнання у його житті.

Дехто з рядових вірмен-тестаторів так само обмежився лаконічним визнанням віри. Богдан Сахагович (1720) лише підтвердив, що народився, хоче жити й померти у святій католицькій вірі⁵⁷. Натомість диспозитивну частину тестаменту вірменина з Кам'яння-Подільського Берната Ісаевича (1706) розпочинає дуже розгорнуте і повне визнання віри, важливість якого підкреслив сам заповідач⁵⁸:

„Naprzod na fundament zbawienia duszy moiey to zakładam y protestuie się, tudziesz y wyznawam przed obecnością Wszecmogącego Boga, Syna y Ducha Świętego, w trzech Osobach osobach* Boga Iedynego, przed Nayswięszą Panną Marią Krolową Niebieską, Świętymi Patronami memi y przed wszystkim Dworem Niebieskim, ze iakom się vrodził, tak zyc y vmierac chcę w posłuszenstwie Świę[tego] Koscioła chrzescianskiego powszechnego Rzymskiego. Mocno wierząc we wszystkie dwanasie Artykułow wiary świętey, podanych nam od Świętych Apostołów, y one we wszystkim białor, według nauki Koscioła Świętego powszechnego, y cokolwiek taz Święta Matka Kosciół za przytomnością y zrządzeniem Ducha Świętego nauczył y postanowił, a krátko zawierając, protestuie się, ze wierze to wszystko, w prawdziwy Katolicki Kosciół wierzec powinien, w ktorey świętey wierze vmierac chcę y w łasce Bozey mam mocną nadzieie ze w teyze vmrę“.

Вірменський старший Миколай Манчукевич у своєму заповіті (1719) також виголосив стилістично й змістовно промовисте визнання віри: „Oswiatczam się przed Bogiem y Stworcą moim, ze zyie y vmiram prawdziwym katholikiem y synem posłusznym do Koscioła Rzymskiego katholiciego, wierząc w Syna Bozego, ktory mnie vmiłował y odkupił krwią Swoią naydroszą y smiercią zakączył, y Swoim Dekretem Boskim obwarował, statum est hominibus semel mori“⁵⁹.

Подібні до процитованих формули часто вживалися представниками шляхетського соціуму римо-католицького віровизнання Речі Посполитої⁶⁰. У цій частині тестаменти містять також й інші свідчення про інтегрованість вірмен у римо-католицьку культуру: скажімо, львівський купець Шимон Дершимонович згадував чистилище⁶¹. Проте далеко не в усіх тестаментях наявне визнання віри⁶². У першій половині XVII ст. вірмени

⁵⁶ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1657 II, арк. 24 зв.

⁵⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 201.

⁵⁸ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1658 II, арк. 28 зв.

* Так у тексті.

⁵⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 169—170.

⁶⁰ Вінниченко О. В. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (на правах рукопису).— Львів, 2009.— С. 100—104.

⁶¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 99.

⁶² Там само.— S. 157 (Богдан Латинович).

взагалі не використовували цієї формули, а при вчиненні побожних записів призначали кошти на справу Вірменської церкви, „послушної Ечміадзинському патріархові“ (так, зокрема, зазначила у тестаменті Ельжбета Богушовичова⁶³).

Диспозитивна частина вірменських тестаментів регламентувалась писаним правом і передбачала обов'язковість висловлення лише деяких розпоряджень, про що йшлося вище. Найперше вірні „вірменської нації“ мали здійснювати запис на вірменську церкву, духовенству, на поховання тіла, а лише після цього спадкоємцям. Проте в реальності так чинили далеко не всі заповідачі, нерідко розпочинаючи висловлення диспозитив з турботи про свою душу й тіло — так, як це практикувалося в шляхетському римо-католицькому середовищі Речі Посполитої XVIII ст. Зазвичай контекст останньої волі відкривали **розпорядження щодо душі**. Ця формула була позазмістовою в юридичному розумінні, оскільки не мала правових наслідків після смерті заповідача. Представники „вірменської нації“ подекуди навіть розпочинали свої заповіти цією формулою, опускаючи вступний протокол. Зокрема так вчинила Анна з Вартановичів Бернацька (1714), висловивши наступне: „Naprzud dusze moie, jakoby z tego swiata zchodzic miała, Panu Bogu jako Stworcy swemu oddaie“⁶⁴, та Миколай Манчукевич, який розпорядився: „Dusze zas niesmiertelne, ktora iest od Samego Pana Boga stworzona, te oddaie Samemu w ręce u tam na wieki zostawa zycze sobie“⁶⁵. Попри численні запозичення з практики польськомовного римо-католицького тестаментування, вірменське середовище продукувало і свої формулювання розпоряджень щодо душі. Наприклад, у тестаменті Зоф'ї Байдуловичівни (1720) вжито формулювання: „Więc oddawszy dusze moie w miłosierne Oucowskie Boga mego u Zbawiciela Іono“⁶⁶. Подібно до римо-католиків, вірмени-заповідачі в момент смерті, який імітували в контексті тестаментів, зверталися до святих про заступництво. Ось як виглядав вірменський варіант розгорнутого розпорядження щодо душі⁶⁷:

„Dusze moie oddaie Panu Bogu w Trojcy Świętey iedynemu, od ktorego stworzona u odkupiona u oswiecona iest, aby ią nieskączoney miłości u dobroci przez zasługi Syna Swego P. Jezusa Chrystusa do siebie przyiąc raczył u przez przyczyne Naymiłosierniejszy Matki Swoiey Niepokalanego Poczęcia Panny Mariey Opiekunki u Patronki moiey u S. Anioła Stroza, S. Jakuba patrona mego u S. Grzegorza patrona nie tylko mego, ale u całej nacyey moiey u wszystkich SS. Patronow u Patronek moich, ktorych jezeli przez całe zycie moie prosil o przyczyne, więc osobliwie w ostatniey moment zycia mego, kiedy sie dusza moia z tym grzesznym ciałem będzie rozdzielać, aby ratowali modlitwami swemi u od naiazdow nieprzyiaciów moich przyczyną u zasługami swemi bronili“.

Вище наведено найбільш репрезентативні формулювання розпоряджень щодо душі, які, на нашу думку, позначені виразним авторським

⁶³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 59 зв.

⁶⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 115.

⁶⁵ Там само.— S. 170.

⁶⁶ Там само.— S. 186—187.

⁶⁷ Там само.— S. 33 (тестамент Якуба Мінашевича).

втручанням у процесі написання. Зрештою різноманіття формул відображає тенденцію до індивідуалізації укладення актів останньої волі. Заповіт як акт набирає духовних рис, що в підсумку робить його актом не лише приватноправовим, а й таким, що регламентує спасіння душі.

Розпорядження щодо тіла зазвичай містили конкретні, пов'язані з похованням диспозиції, і для їх висловлення не вживалося якоїсь особливої формули. Вся інформація подавалася в характерному для цієї частини розповідному стилі. Типові розпорядження львівських вірмен зазвичай виглядали так: „Vpraszam, aby ciało moje grzyszne pochowane było przy kosciele katedralnym ormieńskim lwowskim“⁶⁸, або „Ciało grzyszne zespezczone grzychamy, niegodne, smiertelne — ziemi“⁶⁹. У заповіті Оршулі Муратовичової (1725) диспозиція щодо тіла, подібно як й увесь акт останньої волі, була сформульована в душі барокового римо-католицького тестаментування: „Ciało zas, iako początek z ziemi biorące, teyze powszechney matce, gdy się [z] duszą rozłonczy do pochowania obrządkiem chrześcianskim bez wszelkiey pompy swiatowey, tylko co do poratowania duszy służyć może“⁷⁰. Фрагмент містив часто вживану тоді заможною шляхтою клаузулу про скромне поховання без світських почесностей, які, очевидно, стали використовувати й вірмени-заповідачі. Також ця диспозитивна частина останньої волі могла містити вказівку на конфесійну приналежність тестаторів, які, наприклад, висловлювали бажання бути похованими „згідно з католицьким порядком“ (заповіт Барбари Тумановичової)⁷¹ або „згідно католицького обряду“ (тестамент львівського купця Габрієля Богдановича)⁷². Цей елемент заповітів як правило супроводжували записи певних грошових сум, призначених на поховання тіла та покриття пов'язаних із цим різноманітних витрат (на вино, свічки, квітки, милостиню під час похорон, дзвоніння, оплату за спів на богослужіннях і послуги священиків). Варто відзначити, що переважна більшість вірменських тестаторів прагнула знайти місце останнього спочинку при Вірменському кафедральному соборі у Львові.

Матеріальні розпорядження у тестаментях представників „вірменської нації“ в багатьох випадках справді розпочиналися записами на користь єпископа і служителів львівського кафедрального собору, нерідко пов'язаними з участю в похороні або з молінням за душу⁷³. Барбара Миколайова Дерсимановичова (1702) відразу після фунеральних диспозицій розпорядилася передати певні кошти архієпископу (очевидно, Вартану Хунаняну), аби той не забував про її душу, та своєму сповідникові о. Захновичу, а також записала гроші й іншим священикам, зокрема тим, які братимуть участь у погребі її тіла⁷⁴. Так само вчинили Захар'яш Задикевич⁷⁵ і Маріанна Богданська⁷⁶, щоправда заповівши кошти не ар-

⁶⁸ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 153.

⁶⁹ Там само.— S. 170.

⁷⁰ Там само.— S. 267.

⁷¹ Там само.— S. 41.

⁷² Там само.— S. 46.

⁷³ Там само.— S. 33—34.

⁷⁴ Там само.— S. 23.

⁷⁵ Там само.— S. 27.

⁷⁶ Там само.— S. 31.

хієпископу, а єпископу-коадьютору Деодату Нерсесовичу. Зузанна Томашова Яскевичова (1716) також записала невеликі суми (без конкретних умов) священнослужителям — архієпископові, львівському вірменському офіціалові, своєму сповіднику, вірменським вікаріям, капланам при вірменській церкві, і лише після того призначила кошти на поховання тіла й благодійну діяльність, для родичів та виконання боргових зобов'язань⁷⁷. Вірменському архієпископу незначні грошові суми заповідали й інші тестатори, вміщуючи такі записи після різних розпоряджень: зокрема, Богдан Сахагович запис на користь архієпископа, як й інші заповідачі⁷⁸, подав у своєму заповіті після виділення суми на молитви за свою душу⁷⁹. Водночас чимало тестаторів відступали від вірменської правової традиції тестаментування: в їхніх актах останньої волі диспозитивна частина не лише не розпочинається записами на вірменське духовенство, а й взагалі таких не містить⁸⁰.

Бароковий тестамент відзначався наявністю ще однієї складової, на пряму пов'язаної з віровизнанням заповідача: в державі багатьох визнань, якою була Річ Посполита, це до певної міри стало одним з елементів конфесіоналізації. Йшлося про особливий підхід до спасіння людських душ, що після смерті опинялися в чистилищі — барокова епоха позначилася надмірністю в багатьох сферах життя людини, тож не оминула і питання спасіння душі. З'єднані з Католицькою церквою вірмени не залишилися осторонь цих тенденцій і, подібно як і шляхта, заповідали велику кількість молитов за свої „незмірно грішні“ душі, призначаючи для цього величезні кошти. **Диспозиції щодо моління за душу** для тестаментів, починаючи з другої половини XVII ст., були сталими елементами диспозитивної частини. Їх викладали у довільній формі, зазвичай у вигляді переліку храмів, на які заповідачі записували гроші й речі та в яких мали молитися за спасіння їхніх душ. До такого переліку, як правило, потрапляли вірменські святині у Львові та поза ним, проте наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. вірмени-тестатори не цуралися молитовних „послуг“ і львівських римо-католицьких храмів⁸¹. Зокрема, Барбара Тумановичова (1704), на відміну від інших вірменських заповідачів, заповіла чималу суму (1 000 тинфів*), аби за неї молилися як у вірменських, так і в римо-католицьких храмах та монастирях Львова: вірменському кафедральному собору — 500 тинфів, вірменському монастирю на передмісті та храму Святого Хреста — по 30, театинцям — 40, реформатам, кармелітам босим, бернардинцям, кармелітам черевиковим, домініканцям і францисканцям — по 50, тринітаріям, домініканцям (до костелу Марії Магдалини), домініканцям обсервантам і авґустинцям — по 25 тинфів. Також заповідачка призначила кошти на роковини й надгробний камінь

⁷⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 122—125.

⁷⁸ Там само.— S. 42.

⁷⁹ Там само.— S. 201.

⁸⁰ Там само.— S. 143.

⁸¹ Детальніше про моління за душу див: Вінниченко О. Порятунком душі в тестаментях львівських вірмен XVII—XVIII століть // Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją Kazimierza Karolczaka i Łukasza T. Sroki.— Kraków, 2012 [у друці].

* Очевидно, тестаторка помилилась у підрахунках, бо призначені нею суми на „священні меси“ в різних храмах і монастирях разом складають лише 900 тинфів.

(200 злотих), на закінчення вівтаря Святої Барбари (360 злотих) і на його потреби, ліхтарі й інше (200 злотих). Окремо тестаторка здійснила фундацію на 2 400 злотих для цього вівтаря, щоб перед ним за її душу впродовж року відправлялося по два богослужіння щотижня (у вівторок та п'ятницю), а ще 600 злотих записала на свічки і вино до вівтаря, передавши ці кошти в розпорядження конгрегації Святого Григорія. І лише після цих записів заповідачка відказала гроші архієпископові (100 злотих), його коадьюторові (15 червоних злотих) та багатьом священикам — подібно, як і в згаданих заповітах, малими сумами⁸². Значні кошти на богослужіння за свою душу і так само в кількох львівських храмах (вірменських і римо-католицьких) призначив у своєму заповіті єпископ-коадьютор Деодат Нерсесович (1709)⁸³.

Після турботи про душу більшість заповідачів, які писали тестаменти за розширеним формуляром, розподіляли майно між спадкоємцями, а якщо таких не було — записували усе майно на „побожні вчинки“ (наприклад, подружжя Шимон та Ельжбета Богущовичі). Цю частину заповіту, як і попередні, укладали відповідно до логіки викладу розпоряджень кожного тестатора, у довільній розповідній формі і без збереження послідовності вказівок щодо розподілу майна між спадкоємцями та повернення заборгованостей.

Хоча писане тестаментове право цього не передбачало, вірменські заповіді містили **призначення ексекуторів** (виконавців останньої волі). Як правило їх призначали після виголошення майнових розпоряджень (як зробили Стефан Августинович⁸⁴ чи Зузанна Яскевичова⁸⁵), проте траплялися випадки, коли виконавців у заповітах вказували відразу після аренди та визнання віри⁸⁶. Батьки-тестатори, оберігаючи своїх неповнолітніх дітей на випадок сирітства, практикували також призначати для них відповідних **опікунів** з числа членів вірменської громади⁸⁷.

Після згаданих розпоряджень у вірменських тестаментях доволі рідко розміщувалася **санкція**. Ця формула передбачала спосіб покарання осіб, які не виконуватимуть волю експонента (тестатора) і в заповітах представників „вірменської нації“ була типовою для того часу (незалежно навіть від стану й конфесії). З-поміж розглянутих актів зустрічаємо її, зокрема, в тестаменті Габрієля Богдановича (1707): „*Ta zas wyrazna wola moia iest, aby ia zadne z dziatek nie kwililo pod blagoslawienstwem moim oycowskim y na Sad Bozy tego powolywam, ktory by sie tey ostatniey woli moiey mial sprzeciwiac sie*“⁸⁸.

Характерним для вірменських актів останньої волі була вміщена в них декларація тестаторів про те, що вони залишають за собою право змі-

⁸² BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 41—42.

⁸³ Вінниченко О. „Побожна смерть“: заповіт львівського вірменського єпископа Деодата Нерсесовича (1709 р.) // Львів: місто — суспільство — культура.— Львів, 2012.— Т. 8.— Част. 2: Культура, освіта, наука, церква / За редакцією Олени Аркуші, Олексія Вінниченка, Мар'яна Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск, 2012].— С. 47.

⁸⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 11.

⁸⁵ Там само.— S. 122—125.

⁸⁶ Там само.— S. 143 (Богдан Фарухович).

⁸⁷ Там само.— S. 94.

⁸⁸ Там само.— S. 47.

нити чи, навіть, скасувати свій заповіт у випадку покращення їхнього стану здоров'я⁸⁹.

Оскільки вірменські тестаменти укладалися у присутності представників духовного суду, **короборація** полягала у вказівці заповідача на те, яким саме способом і для чого буде завірений акт. Миколай Дершиманович (1710), приміром, вжив таку короборацію: „...dla lepszey wiary przy zwykłej pieczęci moiey ręką swą własną podpisałem się“⁹⁰.

Тестамент Домініка Богдановича наприкінці контексту містив нетипове для тогочасних актів останньої волі звернення до родини та прохання до усіх вибачити заповідяні ним образи, в контексті **імітації моменту смерті**: „Teraz zas, iakobym z tego swiata iusz schodzie miał, naykochanszą małzunce moie zegnam, za swiadczoną miłosz oneyze dziękuie y ma//cierzynskiemu respektowi vkochane dziatki moie oddaie. Dusze zas moie przed Maiestatem Boskim swizey zalicam pamięci. Zegnam naykochansze dziatki moie, obfitez onym na niezamierzone lata, zycząc błogosławienstwa. Zegnam Ich m[о]ść panow kollegow, krewnych moich i wszystkich przyiaciоł, jeslim kiedykolwiek w czym przewinił przepaszam y aby mi vrazy swoje dla Miłoszi Boskiey darowali wielce prosze“. Заповідач також попросив Бога прийняти з його „негідних рук“ усі записи для спасіння душі⁹¹.

У вірменських заповітах **датація**, тобто зазначення місця і часу укладення документа, переважно (поза випадками, про які йшлося вище) розміщувалася наприкінці. Використовувалася, зокрема, така форма її подачі: „We Lwowie Roku Panskiego 1708 dnia 10 sierpnia“⁹².

Стосовно **завірення тестаментів** львівські вірмени не мали чітких і прописаних у законодавстві правил. Більшість чоловічих заповітів містили власноручні підписи тестаторів (*subscriptio*), натомість жіночі були завірені як особистими підписами заповідачок, так і від їх імені підписами опікунів. Наприклад, Катажина Августиновичова, як й інші⁹³, підписалася особисто⁹⁴, а Ельжбета Богушовичова — за посередництвом опікуна⁹⁵. Неписьменні заповідачі ставили, як це практикувалося й у інших середовищах, знак хреста. Зазвичай формула тоді виглядала так: „Ja Orszula Dawydowiczowa nievmieiąca pisac znak Krzyza Swientego kłade +“⁹⁶, або „Sama nieumieiąc pisac uzyłam J. P. Mikołaiia Zachnowicza, aby imie moie przy snaku krzyza ręką moię uczynionego podpisal. Marianna Bogdanska +“⁹⁷.

Крім того вірменські тестаменти могли підтверджувати підписи присутніх при тестаментуванні осіб (*testatio*). Так, заповіт згаданої Катажини Августиновичової підписали о. Габріель Захнович як „сповідник і свідок“, Іржи Юркевич та Миколай Вартанович як „запрошені свідки“⁹⁸. Якщо особи, які завіряли своїми підписами тестамент, виконували не лише

⁸⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 48, 51, 55, 117, 130.

⁹⁰ Там само.— S. 103.

⁹¹ Там само.— S. 87—88.

⁹² Там само.— S. 94.

⁹³ Там само.— S. 23.

⁹⁴ Там само.— S. 11.

⁹⁵ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 60 зв.

⁹⁶ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 256.

⁹⁷ Там само.— S. 32.

⁹⁸ Там само.— S. 11.

функції свідків, про це так само зазначалось в їх тестаціях. Так, Миколай Захнович на тестаменті Маріанни Богданської підписався як „опікун і ексекутор“, Габріель Захнович — як сповідник⁹⁹.

Варто відзначити, що й у XVIII ст. траплялися випадки написання тестаментів без жодного прикрашення їх тексту девоційними формулами (як у заповітах XVII ст., про які йшлося вище). Такі акти останньої волі (до них, зокрема, належить заповіт Теодора Торосовича 1707 р.¹⁰⁰) містили лише інформацію про юридичну дієздатність заповідача та його вказівки щодо способу розподілу спадку.

Надання тестаментам юридичної сили. Процедура підкріплення юридичної сили заповітів львівських вірмен станом на XVII ст. не була чітко розроблена. Завірення та підсилення (так звана роборація) акта останньої волі не в останню чергу залежала від обставин його укладення. Часом немічна людина, яка відчувала потребу в написанні заповіту та не маючи змоги самостійно пересуватися, укладала тестамент вдома, і лише по тому слідувало закликання представників вірменського духовного суду до дому тестатора (заповіт Анастасії Аведиковичової).

Побутувала також практика, коли заповідачі укладали тестаменти самостійно, завіряли їх своїми підписами, а потім їх вносили до духовних актів, як це і регламентувалось правом. Така процедура передбачала публічне прочитання тестаменту перед урядом та зацікавленими сторонами. У випадку подружжя Шимона та Ельжбети Богушовичів для заслуговування їх заповітів до духовного уряду прийшли закликані слугою родичі з обох сторін, опікун дружини та представник вірменських старших¹⁰¹. Про це відомо з початкового канцелярського протоколу, що передує записові тестаментів в актову книгу духовного уряду. Натомість у кінцевому канцелярському протоколі, після тексту заповітів, йшлося про здійснення заключної затверджувальної чинності. Зокрема, оскільки за дружину її останню волю писав опікун, члени духовного уряду запитали в Ельжбети та її родичів, чи не мають вони будь-яких заперечень. Тестаторка відповіла, що заповіт писався з її відома, погодившись з положеннями виголошеного акта. Згоду висловили й присутні родичі заповідачів, бо питання було озвучене й для того, щоб вони в цей момент могли висловити свою можливу незгоду з тестаментовими диспозиціями. Відтак у багатьох прикінцевих протоколах також містилося обговорення посталих у цей момент суперечностей. Найважливішим елементом затверджувальної чинності ставала згода усіх сторін на впис тестаменту до актів духовного суду, що робило останню волю обов'язковою до виконання.

Мали місце й порушення права та зловживання при написанні заповітів, зокрема відомі випадки їх укладення таємно, без участі обов'язкових за звичаєм при тестаментуванні осіб. Про це свідчить хоча б подана навесні 1628 р. до вірменського духовного суду протестація „славетного“ Кшиштофа Аксентовича. Останній довідався, що його мати „учтива“ Зоф'я Аксентовичова закликала до себе панів старших і віддала їм свій „zamknięty i tajny testament, spisany prywatnie, a nie urzędowo“. Тим самим вона порушила звичай, оскільки, за словами сина, він не поінформо-

⁹⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 32.

¹⁰⁰ Там само.— S. 56—58.

¹⁰¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 58.

ваний щодо змісту останньої волі, відтак не знає чи дотримані його права на материнське майно (як рухоме, так і нерухоме, а також крам). Крім того протестант звинуватив матір у тому, що вона віддала до уряду свій тестамент супроти „artykułom i przywilejom ormiańskim i starodawnemu zwyczajowi nacji ormiańskiej nie żywym głosem i wyraźnymi słowami, ale na karcie w zapieczętowaniu“. Протестуючи проти такої невідповідності, скаржник перелічив осіб, які мусили згідно із звичаєм бути присутніми під час написання тестаменту. До їх числа, на думку Кшиштофа Аксентовича, мали належати вірменські старші, сповідник, писар духовного права, старший син, спадкоємці та приятелі. Протестант апелював до відповідної статті вірменського права¹⁰², але наведений ним перелік не повністю відповідав „Порядку судів...“ 1604 р. У ньому згадувалися лише вірменські старші, сповідник або каплан, тож слова скаржника очевидно відображали тогочасні звичаї вірменського тестаментування.

Відкриття тестаменту було важливим етапом у здійсненні останньої волі заповідача. Коронне шляхетське право передбачало таку процедуру для таємних заповітів, також для звичайних тестаментів практикувалось публічне зачитування їх змісту після підтвердження смерті заповідача. Вірменське ж право не заперечувало і, навіть, заохочувало до присутності при укладенні тестаменту родичів / спадкоємців та інших зацікавлених осіб, оскільки, як йшлося вище, існувала процедура верифікації згоди на тестаментові диспозиції з боку потенційно зацікавлених сторін. Відтак зміст останньої волі був відомий усім від моменту укладення, тож відкриття об'єктивно було необхідним лише тоді, коли тестамент був написаний таємно. Прикладом може слугувати випадок Домініка Богдановича, чий акт останньої волі був оприлюднений вже після його смерті. Сам заповідач, будучи вірменським старшим, встановив час відкриття його тестаменту „згідно з правом та звичаями“ лише „після жалобного дня“ (*post dies luctus*)¹⁰³, що підтверджує практикування подібних чинностей львівськими вірменами.

Вчинені з порушенням процедури тестаменти відкривалися ще за життя заповідача. Саме так було у випадку Зоф'ї Аксентовичової, яка уклала таємний заповіт і намагалася передати його до вірменського духовного суду для внесення до актів. Через протест сина, описаний вище, акт останньої волі матері слід було ще до визнання його дійсності оприлюднити та вписати в книги духовного суду¹⁰⁴.

* * *

Вірменські тестаменти впродовж перших поунійних десятиліть пройшли складний шлях видозмінювання, рецепції та запозичень від латинських римо-католицьких актів останньої волі. З одного боку, вірменське середовище міського типу розвивалося синхронно з привілейованими станами Речі Посполитої, акцептуючи нові виклики часу, з другого — запозичувало нові елементи та сприймало впливи з-поза середовища „вірменської нації“. Попри намагання після 1630 р. зберегти вірменську самобутність, яка проявлялась в особливостях церковного обряду, східної

¹⁰² Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego... — S. 192.

¹⁰³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 59.

¹⁰⁴ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego... — S. 193—194.

культури, мови і традицій, все ж римо-католицькі, польські (на львівському рівні) впливи ставали дедалі інтенсивнішими і змінювали багатовікову вірменську ментальність. Дослідження тестаментів, продукованих у вірменському середовищі Львова, дозволяє на мікроісторичному рівні простежити певну частку тих впливів через фунеральні практики ранньомодерного часу.

Львівська вірменська „нація“ в цей період зазнавала виразної полонізації. Якщо в першій половині XVII ст. вірменське діловодство переважно велося на вірменсько-кипчацькій мові (нею же писалися і заповіти), то в подальшому офіційними стали польська й латинська мови. Відтак вірменські акти останньої волі зазнали виразних впливів на рівні тестаментових формул. Запозичення вже сформованої (навіть такої, що перебувала у розквіті) культури барокового римо-католицького тестаментування відбувалося за використання зразків тестаментів і, поза сумнівом, рекомендацій з підручників „ars bene moriendi“. Заповіти вірмен першої половини XVIII ст. писалися з використанням позазмістових у юридичному розумінні формул, подібними до тих, якими рясніли акти останньої волі представників шляхетського соціуму. Почастішало вживання інвокацій, як польсько- так і латиномовних, з'явилися розлогі аренги з цитатами зі Святого Писання, наводилось визнання віри (католицької) та її засад, поряд із вірменськими згадувалися святі, що їх вшановували здебільшого римо-католики. Моління за душу стало значно важливішим для тогочасного вірменина, який вірив у Чистилище, а харитативна діяльність на користь вірменської громади (численні записи на вірменські шпиталі, братства, вбогих) стала навіть інтенсивнішою, ніж у римо-католицькому середовищі. У стилістиці заповітів з'явилися елементи барокового самоприниження, перебільшення своєї гріховності, властивого для представників шляхетського стану Речі Посполитої. Та попри значні запозичення вірменські тестаменти зберегли основне — укладення (ще на стадії написання) останньої волі за участі й обговорення з вірменськими старшими, спадкоємцями та громадою, що в підсумку мало забезпечити спокій для душі заповідача після смерті. Водночас навіть змінена стилістика тестаментового нарративу показує вірменина, який знаходив чи виявляв свою індивідуальність через розуміння того, що доля його спасіння, його спадкоємців у його руках. Роль громади та оточення ще невиразно, але почала відходити на другий план.